



УДК 341.322:341.6:323.2

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-358-365>

<https://orcid.org/0000-0003-2666-9696>

Барабаш Ольга Олегівна

доктор юридичних наук, професор
завідувач науково-дослідної лабораторії актуальних проблем
правозастосовної та правоохоронної діяльності
навчально-наукового інституту права та правоохоронної
діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ДЕРЖАВІ В УМОВАХ ВОЄННИХ ДІЙ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті здійснено теоретико-правове та історико-правове дослідження механізму відшкодування шкоди, заподіяної державі внаслідок ведення воєнних дій, крізь призму еволюції міжнародно-правових підходів до відповідальності держави-агресора. Авторкою обґрунтовується теза про те, що відшкодування шкоди, завданої війною, не може зводитися до суто фінансово-компенсаційної логіки, оскільки за своєю правовою природою така шкода охоплює порушення суверенітету, інституційної спроможності держави, стабільності правопорядку та здатності реалізовувати публічні функції.

На основі історико-правового аналізу простежено трансформацію інституту репарацій – від каральних контрибуцій XIX – початку XX століття до сучасних моделей реституції, компенсації та сатисфакції, закріплених у доктрині міжнародної відповідальності держав і кодифікованих у Проекті статей Комісії міжнародного права ООН 2001 року. Доведено, що поєднання різних форм відшкодування є необхідною умовою ефективного реагування на наслідки збройної агресії, а не факультативним елементом міжнародно-правової відповідальності.

Окрему увагу авторки приділено аналізу прецедентної практики міжнародних судових інституцій та діяльності Компенсаційної комісії ООН, створеної після агресії Іраку проти Кувейту, як прикладу інституціоналізованого механізму примусового відшкодування шкоди державою-агресором. Обґрунтовується, що зазначена модель засвідчила ефективність спеціалізованих компенсаційних органів із чітко визначеним мандатом, єдиними стандартами доказування та гарантованими джерелами фінансування.

У контексті збройної агресії російської федерації проти України доводиться, що відсутність універсального дієвого механізму примусового відшкодування шкоди зумовлює значну проблематику для сучасного міжнародного правопорядку. Наприкінці, авторкою аргументується необхідність створення спеціального міжнародного компенсаційного органу чи трибуналу, наділеного повноваженнями щодо юридично обов'язкового встановлення обсягу шкоди та покладення на державу-агресора обов'язку її відшкодування.

Ключові слова: відшкодування шкоди; країна-агресор; військовий стан; репарації (компенсація); реституції; сатисфакції; міжнародний компенсаційний механізм.

Abstract. The article provides a theoretical, legal, and historical analysis of the mechanism for compensating damage caused to a state as a result of military action, through the prism of the evolution of international legal approaches to the responsibility of the aggressor state. The author substantiates the thesis that compensation for damage caused by war cannot be reduced to a purely financial and compensatory logic, since, by its legal nature, such damage encompasses violations of sovereignty, institutional capacity of the state, stability of the rule of law, and the ability to perform public functions.

Based on historical and legal analysis, the author traces the transformation of the institution of reparations has been traced – from the punitive contributions of the 19th and early 20th centuries to the modern models of restitution, compensation, and satisfaction enshrined in the doctrine of international responsibility of states and codified in the 2001 Draft Articles of the UN International Law Commission. It has been proven that a combination of different forms of compensation is a necessary condition for an effective response to the consequences of armed aggression, rather than an optional element of international legal responsibility.

The author pays particular attention to the analysis of the case law of international judicial institutions and the activities of the UN Compensation Commission, established after Iraq's aggression against Kuwait, as an example of an institutionalized mechanism for compulsory compensation for damage by the aggressor state. It is argued that this model has demonstrated the effectiveness of specialized compensation bodies with a clearly defined mandate, uniform standards of proof, and guaranteed sources of funding.

In the context of the Russian Federation's armed aggression against Ukraine, it is argued that the absence of a universal and effective mechanism for compulsory compensation for damage poses a significant problem for the modern international legal order. Finally, the author argues for the need to create a special international compensation body or tribunal with the power to legally determine the extent of the damage and impose an obligation on the aggressor state to compensate for it.

Keywords: compensation for damages; aggressor country; martial law; reparations (compensation); restitution; satisfaction; international compensation mechanism.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна, розгорнута російською федерацією проти України, актуалізувала питання не лише про масштаби матеріальних, людських та інституційних втрат, а й про межі правової відповідальності держави-агресора у світлі еволюції міжнародного та національного правопорядку. Більше того, традиційні доктринальні конструкції репарацій, реституцій і сатисфакцій, сформовані переважно у постконфліктних моделях ХХ століття, виявляються недостатніми для осмислення шкоди, завданої в умовах тривалої, високотехнологічної та гібридної війни, де руйнування значною мірою охоплює не тільки матеріальні об'єкти, а й економічну систему, екологічну безпеку, культурну спадщину та саму здатність держави реалізовувати свої суверенні функції. Відтак проблема відшкодування шкоди набуває якісно нового виміру: йдеться не лише про компенсацію завданих збитків, а про відновлення зруйнованої нормативної реальності, в якій держава може знову функціонувати як повноцінний суб'єкт права.

Особливої актуальності окреслена проблематика набуває з огляду на те, що чинні механізми міжнародної відповідальності держав, попри їх формальну кодифікованість, демонструють дещо обмежену ефективність у випадках, коли держава-агресор свідомо і системно ігнорує міжнародно-правові зобов'язання, рішення міжнародних судових інституцій та загальновизнані принципи міжнародного права. Аналогічно на національному рівні постає питання про межі використання внутрішньодержавних правових засобів для фіксації, оцінки та правової кваліфікації шкоди, яка за своєю природою виходить за рамки класичних цивільно-правових конструкцій. В даному контексті виникає доктринально значуще протиріччя між публічно-правовою природою шкоди, завданої державі внаслідок війни, та необхідністю її «перекладу» мовою приватноправових, процесуальних і доказових стандартів.

Вочевидь постає цілком логічне наукове питання: чи здатне сучасне право – у його міжнародному та національному вимірах – забезпечити не декларативне, а реальне відшкодування шкоди, завданої державі агресією, і якщо так, то яким чином має бути змінений сам механізм відповідальності з урахуванням історичного досвіду, доктринальних напрацювань і сучасних викликів війни. Саме в означеній площині проблема відшкодування шкоди набуває світоглядного характеру, оскільки без її вирішення право ризикує втратити

одну зі своїх фундаментальних функцій – здатність відновлювати справедливість у випадках, коли вона була зруйнована збройним насильством.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У контексті міжнародно-правових студій варто виділити провідних українських дослідників, які системно аналізують питання юридичної природи відшкодування шкоди, форми реалізації міжнародно-правової відповідальності, складові компенсаційного механізму та правові аспекти притягнення держав-агресорів до відповідальності. Серед них, зокрема: Ю. Гартман [1], І. Ізарова [1], Б. Киричук [2], С. Клименко [3], О. Ковтун [4], Д. Кравчук [5], М. Медведєва [6], М. Митро [7], І. Міщук [2], М. Парій [8], Н. Пинда [9], С. Тараненко [10], О. Угриновська [1], Т. Чурилова [11], С. Шрамко [12], В. Яворська [13]. Власне, дослідження зазначених авторів ґрунтуються на аналізі положень міжнародного публічного права, сучасних тенденцій міжнародної відповідальності держав, положень національного законодавства України, а також практики міжнародних судових і арбітражних інституцій щодо відшкодування шкоди, спричиненої війною та іншими міжнародно-протиправними діями.

В той же час, поряд із вітчизняними науковцями у розвиток теорії та практики відшкодування міжнародної шкоди вагомий внесок зробили зарубіжні дослідники, чий праці є важливими для розуміння міжнародно-правових механізмів відповідальності держав та репарацій: Дж. Кроуфорд – один із провідних теоретиків міжнародної відповідальності та співавтор Кодифікації статей Міжнародної правозастосовної комісії ООН щодо відповідальності держав [14], Т. Вулсей – дослідник відновлення миру і механізмів компенсації у післяконфліктних ситуаціях [15], Г. Келзен, один із засновників сучасної теорії міжнародної правової відповідальності [16], В. Калін – експерт у сфері міжнародного права з прав людини і відновлення справедливості [17] та ін. Дослідження наведених зарубіжних авторів складають основу для порівняльно-правового аналізу, сформували концептуальні підходи до кодифікації норм та розробки міжнародних компенсаційних механізмів, а також широко використовуються при формуванні національних стратегій відшкодування шкоди, заподіяної державам внаслідок агресії.

Мета дослідження полягає у всебічному теоретико-правовому осмисленні механізму відшкодування шкоди, заподіяної державі внаслідок ведення воєнних дій, з урахуванням його історико-правової еволюції, сучасних міжнародно-правових та національних нормативних підстав, а також доктринальних підходів до визначення шкоди, заподіяної внаслідок війни, форм реалізації репарацій, реституцій і сатисфакцій.

Виклад основного матеріалу. У межах теорії держави і права механізм відшкодування шкоди, заподіяної державі внаслідок ведення воєнних дій, за своєю природою є не тільки сукупністю процесуально-правових інструментів, а й складною системою, у якій перетинаються елементи міжнародної відповідальності держав, конституційно-правових гарантій суверенітету та доктринальних уявлень про справедливість, примус і відновлення порушеного правопорядку [12, с. 372; 18]. Слід звернути увагу, що історико-правовий вимір окресленої проблематики дає можливість простежити еволюцію самого поняття відшкодування шкоди – від репресивно-каральних форм післявоєнних контрибуцій до сучасних моделей компенсації, реституції та сатисфакції [19, с. 133], орієнтованих, перш за все, на відновлення прав і законних інтересів постраждалої держави як суб'єкта міжнародного права.

У цьому контексті доречно погодитися з висновками Г. Кельзена про те, що міжнародно-правова відповідальність держави є логічним продовженням загальнотеоретичної концепції правопорушення, у якій санкція виступає невід'ємним елементом норми, однак, на відміну від внутрішньодержавного права, реалізується в децентралізованій формі [16].

Разом з тим, в межах історико-правового аналізу проблематики відшкодування шкоди, заподіяної державі внаслідок ведення воєнних дій, доцільно звернути увагу на еволюцію підходів, що відображають зміну співвідношення сили і права у міжнародному правопорядку. Власне, історичний досвід засвідчує, що у XIX – першій половині XX століття відшкодування

шкоди, заподіяної війною, зводилося переважно до інституту репарацій як різновиду матеріальної відповідальності переможеної держави [20, с. 492]. Так, подібні форми матеріальної відповідальності, як післявоєнні контрибуції, мали яскраво виражений каральний характер і достатньо рідко враховували принципи справедливості та відновлення прав постраждалої держави [21, с. 130]. Втім, Версальська система, попри очевидну політичну упередженість, започаткувала ідею юридично обґрунтованих вимог компенсації шкоди [22], заклавши правові основи для формування норм загального міжнародного права.

Своєю чергою, прийняття Статуту Організації Об'єднаних Націй 1945 року [23], зокрема його ст. 2 та ст. 51, започаткувало принцип заборони агресії та закріпило право на індивідуальну чи колективну самооборону, що прямо впливає на кваліфікацію шкоди, завданої державі-об'єкту збройного нападу, як такої, що підлягає обов'язковому відшкодуванню державою-агресором. У даному аспекті доцільно зазначити, що сучасна доктрина міжнародної відповідальності держав, кодифікована у Проекті статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, схваленому Комісією міжнародного права ООН у 2001 році [24], концептуалізує відшкодування шкоди як наслідок будь-якого міжнародно-протиправного акту. Зокрема, відповідно до ст. ст. 31-37 наведеного нормативного акту, держава-агресор зобов'язана забезпечити повне відшкодування шкоди, що охоплює реституцію, компенсацію та сатисфакцію, залежно від характеру вчиненого порушення.

Аналогічно до позиції Дж. Кроуфорда, який наголошував, що ці форми не є альтернативними в суто формальному сенсі, а повинні застосовуватися цілісно з метою максимального відновлення статус-кво анте (лат. «status quo ante bellum» - «стан, який існував до війни»), слід визнати, що саме поєднання різних форм відшкодування дає можливість відповідно реагувати на масштабну шкоду, спричинену війною [14]. Принагідно зауважимо, що запропонована автором концепція знайшла своє історичне підтвердження у діяльності спеціалізованих післявоєнних інституцій, що формувалися у другій половині XX століття з метою систематизації міжнародно-правової відповідальності держав. Зокрема, практика повоєнних комісій щодо оцінки матеріальних та нематеріальних збитків свідчить про те, що реалізація права на відшкодування шкоди потребує не лише формального визначення обсягу компенсаційних вимог, а й цілісного врахування сукупності обставин – від економічної спроможності держави-правопорушника до характеру завданих збитків та їхнього впливу на стабільність міжнародного порядку [25, с. 94].

Знаковим прецедентом у становленні принципів міжнародно-правової відповідальності держав стало рішення Постійної палати міжнародного правосуддя у справі «Factory at Chorzów». Зокрема, у ньому Суд вперше чітко сформулював основоположний принцип: «будь-яке порушення міжнародного зобов'язання тягне за собою обов'язок відшкодувати шкоду в повному обсязі» [26]. Власне, зазначений підхід і заклав основи сучасного розуміння реституції як основної форми відновлення порушеного правопорядку, а також визначив, що компенсація має охоплювати не лише прямі матеріальні збитки, а й втрати, які є наслідком правопорушення.

Цікаво, що Рада Безпеки ООН відпрацювала модель функціонування Компенсаційної комісії як гібридного арбітражного трибуналу, який має на меті забезпечити оцінку завданої шкоди, визначення строків, джерел та механізмів виплат компенсацій державою-агресором. Означена система не є новацією і пройшла успішну апробацію на прикладі військових дій Іраку в Кувейті. Так, після вторгнення Іраку у 1990 році та окупації частини території Кувейту у 1991 році було створено Компенсаційну комісію ООН із мандатом визначати розмір та реалізовувати виплати за шкоду, завдану Кувейту (Резолюції Ради Безпеки ООН №687 від 03.04.1991 р. [27] та №692 від 20.05.1991 р. [28]).

Алгоритм роботи Комісії передбачав класифікацію претензій на шість категорій: 1) вимоги осіб, які були вимушені покинути Кувейт; 2) претензії осіб, що зазнали тяжких тілесних ушкоджень або втрати близьких; 3) вимоги фізичних осіб із збитками до 100 тис. дол. США, 4) та понад 100 тис. дол. США; 5) претензії корпорацій, зокрема іноземних; 6) а також

претензії уряду, включно зі шкодою довкіллю та природним ресурсам [29]. Важливо наголосити, що Комісія встановила обмеження для Іраку у праві оспорювати претензії приватних осіб, залишаючи можливість заперечень щодо заявок корпорацій та уряду, а також забороняла паралельне звернення заявників до національних судових систем, за умови повідомлення про будь-які отримані компенсації, які вираховувалися з виплат Комісії.

У площині вітчизняного законодавчого регулювання питання відшкодування шкоди, завданої державі внаслідок воєнних дій, є особливо проблемним з огляду на воєнний стан, правовий режим якого визначений Законом України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 р. №389-VIII [30]. Зокрема, ст. 1 зазначеного Закону визначає, що воєнний стан є особливим правовим режимом, який передбачає, серед іншого, тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження прав та інтересів із одночасним покладанням додаткових обов'язків на державу щодо захисту суверенітету та територіальної цілісності. Очевидно, саме держава, за логікою конституційної моделі, закріпленої Основним Законом [31], виступає головним носієм обов'язку щодо фіксації, обліку та подальшого пред'явлення вимог про відшкодування шкоди, завданої агресією, як на міжнародному, так і на внутрішньодержавному рівнях.

Принагідно наголосимо, що в українській правовій доктрині досить поширеною є позиція, відповідно до якої механізм відшкодування шкоди державі слід розглядати виключно крізь призму публічно-правових інструментів. Однак, подібне спрощення, на наш погляд, є методологічно звуженим. Як слушно зазначає М. Козюбра, держава в сучасному правопорядку не може бути абстрагованою від приватноправових механізмів захисту, оскільки саме через них конкретизується реальний зміст публічних інтересів [32].

У досліджуваному взаємозв'язку заслуговує на увагу практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), який, хоча і не розглядає питання репарацій між державами у традиційному контексті, послідовно розвиває доктрину позитивних зобов'язань держав щодо захисту майнових прав у контексті збройних конфліктів. Зокрема, у справі «Cyprus v. Turkey» [33] Суд прямо вказав, що тривале невиконання зобов'язань щодо компенсації шкоди, завданої внаслідок збройної окупації, становить самостійне порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [34], що опосередковано підтверджує принцип невідворотності матеріальної відповідальності за наслідки агресії. Аналогічно у справі «Georgia v. Russia (II)» ЄСПЛ наголосив на обов'язку держави-агресора утримуватися від дій, які спричиняють масштабну шкоду цивільній інфраструктурі, що має значення для подальшої оцінки компенсаційних вимог [35].

Відтак у теоретико-правовому вимірі міжнародний компенсаційний механізм, ініційований у відповідь на збройну агресію, слід розглядати як новітню форму інституціоналізації принципу відповідальності держави-агресора. В той же час, у сучасних реаліях збройної агресії російської федерації проти України залишається концептуально невизначеним питання, яким саме чином має бути реалізований обов'язок держави-агресора щодо повного відшкодування завданої шкоди, з огляду на відсутність універсального діючого механізму, здатного забезпечити примусове виконання відповідних міжнародно-правових зобов'язань. Зарубіжний досвід, зокрема діяльність Компенсаційної комісії ООН щодо Іраку після агресії проти Кувейту, переконливо засвідчує, що створення спеціалізованих органів із чітко визначеним мандатом, єдиними стандартами доказування та гарантованими джерелами фінансування є результативним інструментом реалізації репараційних вимог. Аналогічно, у вітчизняному контексті дедалі більшої підтримки в доктрині набуває ідея створення спеціального міжнародного трибуналу чи гібридного компенсаційного органу, наділеного повноваженнями не лише з фіксації та оцінки шкоди, а й із покладення на державу-агресора обов'язку її відшкодування у примусовому порядку. В даному випадку йдеться не про «ad hoc» політичне рішення, а про формування стійкої юридичної моделі, здатної запобігти повторюваності агресії як інструменту зовнішньої політики, утвердити принцип невідворотності відповідальності та зміцнити довіру до міжнародного правопорядку як системи, що реально забезпечує відновлення порушених прав.

Висновки. Підсумовуючи викладене, доцільно наголосити, що механізм відшкодування шкоди, заподіяної державі внаслідок ведення воєнних дій, у його історико-правовому вимірі є динамічною категорією, що відображає зміну уявлень про співвідношення сили і права у міжнародному правопорядку.

В умовах збройної агресії РФ проти України окреслений механізм набуває не лише практичного, а й глибокого теоретичного значення, оскільки фактично ставить питання про здатність міжнародного права виконувати свою регулятивну та відновну функцію. Більше того, війна виявила обмеженість традиційних уявлень про репарації як завершальну стадію відповідальності, оскільки масштаб і характер завданої шкоди виходять за межі класичних майнових втрат і торкаються самої здатності держави здійснювати суверенні функції.

Особливо важливим є те, що механізм відшкодування шкоди не повинен розглядатися виключно як похідний від факту припинення воєнних дій. Навпаки, правове значення мають усі стадії формування відповідальності держави-агресора – від первинної фіксації шкоди до її нормативної кваліфікації та інституціоналізації вимог.

Окремо слід наголосити, що ефективність відшкодування шкоди державі безпосередньо залежить від переосмислення доктрини державного імунітету в умовах грубих порушень імперативних норм міжнародного права. Вбачається, що агресія як міжнародно-протиправне діяння, яке посягає на засади «*jus cogens*», не може породжувати для держави-агресора повного імунітету від майнової відповідальності. Так, наведений підхід не підриває принцип суверенної рівності держав, а, навпаки, забезпечує його матеріалізацію тоді, коли формальний імунітет змінюється на інструмент уникнення відповідальності.

Зарубіжний досвід, зокрема діяльність Компенсаційної комісії ООН щодо Іраку, переконливо доводить, що ефективне відшкодування шкоди можливе лише за умови створення спеціалізованого міжнародного органу з чітко визначеним мандатом, процесуальними гарантіями та реальними механізмами виконання рішень. Відтак у теперішніх реаліях доцільним є формування спеціального міжнародного трибуналу чи гібридного компенсаційного механізму щодо шкоди, завданої Україні, який би поєднував правову визначеність із примусовістю виконання.

Суттєвим є також обґрунтування відмінності між правом держави на відшкодування шкоди та сукупністю індивідуальних вимог постраждалих осіб. Держава у цьому випадку виступає не «об'єднувачем» приватних інтересів, а самостійним носієм публічно-правової вимоги, що має на меті відновлення порушеного суверенного правопорядку. Як наслідок, нівелювання цієї відмінності призводить до фрагментації компенсаційного механізму та зниження його правової ефективності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ізарова І., Угриновська О., Гартман Ю. Відшкодування збитків, завданих війною: дослідження проблеми на прикладі збройної агресії російської федерації проти України. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2023. Юридичні дослідження. №126 (2). С. 34-53. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2023/2.126-5>
2. Міщук І., Киричук Б. Міжнародна правова відповідальність: концепція та інституційні можливості для України отримати компенсацію за злочини, вчинені Російською Федерацією. Актуальні проблеми правознавства. 2023. №3. С. 109-114. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2023.03.109>
3. Клименко С.В. Міжнародна та зарубіжна практика відшкодування шкоди за вчинення воєнних злочинів. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2024. Серія: Право. Вип. 83. Ч. 3. С. 358-364. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.3.56>
4. Ковтун О.М. Правові проблеми відшкодування шкоди, заподіяної довкіллю внаслідок збройної агресії російської федерації проти України. Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення: збірник тез Науково-практичного круглого столу, присвяченого 75-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м.

- Хмельницький, 8 грудня 2023 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 53-56.
5. Кравчук Д.В. Необхідність модернізації інституту відшкодування шкоди, завданої війною. Актуальні виклики та перспективи. Актуальні питання модернізації приватно-правових відносин: європейський досвід та перспективи. Матвєєвські цивілістичні читання. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. Київ, 20 жовт. 2023 р. / В.В. Цюра, В.О. Бажанов, Б.С. Щербина та ін.; відп. ред. В. В. Цюра. К.: 2023. С. 67-71.
 6. Медведєва М. Міжнародний компенсаційний механізм як засіб реалізації міжнародно-правової відповідальності Росії за шкоду, завдану внаслідок її збройної агресії проти України. Право України. 2024. №2. С. 61-75. DOI: <https://doi.org/10.33498/louu-2024-02-061>
 7. Митро М.Л. Відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок збройної агресії російської федерації. Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (Вінниця, 19 травня 2023 р.). С. 475-480.
 8. Парій М.О. Механізми відшкодування шкоди, завданої війною в умовах сьогодення. Європейські перспективи. 2024. №2. С. 159-165. DOI: <https://doi.org/10.32782/ep.2024.2.24>
 9. Пинда Н. Правові основи відшкодування Україні шкоди, заподіяної внаслідок російської агресії. Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні: матеріали VII Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Львів, 08 грудня 2023 р.) / за заг. ред. І.В. Красницького. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. С. 319-321.
 10. Тараненко С.М. Правові інструменти відшкодування збитків завданих довкіллю, внаслідок військової агресії росії проти України. Правова держава. 2024. №53. С. 138-148. DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2024.53.300729>
 11. Чурилова Т.М. До питання відшкодування шкоди довкіллю України, завданої збройною агресією РФ. Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції: матеріали III Всеукраїнської науково-методичної конференції, м. Суми, 18 червня 2022 р. Суми: Сумський державний університет, 2022. С. 195-200.
 12. Шрамко С.С. Правові механізми відшкодування шкоди жертвам воєнного конфлікту в Україні. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2024. Серія: Право. Вип. 84. Т. 4. С. 371-376. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.4.51>
 13. Яворська В. Правове регулювання та напрямки вдосконалення відшкодування заподіяної війною шкоди. Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. 2023. Юридичні науки. №4 (67). С. 64-72. DOI: <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2023.4.10>
 14. Crawford J. State Responsibility: The General Part. Cambridge University Press. 2013. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/state-responsibility/EE846D9378B83A9DCC5E794FC086B07E>
 15. Woolsey T.S. Reconstruction and International Law. American Journal of International Law. 1919. Vol. 13(2). P. 187-206. DOI: <https://doi.org/10.2307/2188078>
 16. Kelsen H. Principles of International Law. Rinehart and Company. 2020. 600 p.
 17. Kälin W., Künzli J. The Law of International Human Rights Protection. 2nd Edition. Oxford University Press. 2019. DOI: <https://doi.org/10.1093/law/9780198825685.001.0001>
 18. Махінчук В. Форми відшкодування шкоди, завданої внаслідок міжнародного військового конфлікту: реалії і перспективи національного законодавства та міжнародного права. Слово Національної школи суддів України. 2024. №3 (48). С. 6-31. DOI: [https://doi.org/10.37566/2707-6849-2024-3\(48\)-1](https://doi.org/10.37566/2707-6849-2024-3(48)-1)
 19. Афтанасів В.М., Ковалів М.В. Репарації за збитки, завдані внаслідок збройної агресії: досвід України в контексті міжнародного права. Collection of Scientific Papers with the Proceedings of the 2st International Scientific and Practical Conference «Global Directions in Scientific Research and Technological Development» (November 11-13, 2024. Valencia, Spain). European Open Science Space, 2024. P. 132-136.

20. Цирулик С.С. Розвиток міжнародно-правових стандартів щодо відповідальності за порушення законів та звичаїв війни (друга половина XIX- перша половина XX століття). Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. №3. С. 491-495. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.85>
21. Лихвар В.В. Види та форми міжнародної відповідальності. Часопис Київського університету права. 2024. №3. С. 129-132. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2024.22>
22. Міжнародне право від створення Версальської системи до наших днів. 2012. URL: <https://bit.ly/3MRuYvr>
23. United Nations Charter of 26.06.1945. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>
24. Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts of 2001. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf
25. Мудра І. Правові засоби та інструменти відшкодування шкоди, завданої міжнародно-протиправними діями держав у сучасному міжнародному праві. Юридичний вісник. 2024. №2. С. 92-99. DOI: <https://doi.org/10.32782/yuv.v2.2024.12>
26. Factory at Chorzów. Permanent Court of International Justice. Judgement of 13.09.1928. URL: <https://jusmundi.com/en/document/decision/en-factory-at-chorzow-merits-judgment-thursday-13th-september-1928>
27. UN Security Council Resolution №687 of 03.04.1991. URL: <https://www.un.org/depts/unmovic/documents/687.pdf>
28. Resolution 692 (1991) / adopted by the Security Council at its 2987th meeting, on 20.05.1991. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/113598?v=pdf>
29. Заплатити за війну: як Україна може отримати компенсацію від ворога за збитки. 2022. URL: <https://aequo.ua/analytics/zaplatiti-za-vijnu-yak-ukrayina-mozhe-otrimati-kompensaciyu-vid-voroga-za-zbitki>
30. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 №389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
31. Конституція України від 28.06.1996 №254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
32. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. - К.: Баїте, 2015. 392 с.
33. Cyprus v. Turkey. App 25781/94. Judgement of 10.05.2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59454>
34. European Convention on Human Rights of 04.11.1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG
35. Georgia v. Russia (II). App 38263/08. Judgement of 21.01.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-207757>